

DOI: 10.31648/pw.6865

HALINA ŁACH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1279-7673>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

USTALENIE GRANICY POLSKO-SOWIECKIEJ. W 100. ROCZNICĘ DELIMITACJI GRANICY RYSKIEJ

Establishing the Polish-Soviet border.

On the hundredth anniversary of the delimitation of the Riga border

ABSTRACT: The end of World War I brought the issue of the borders of the reborn Poland on the agenda. Their shaping was a long and dramatic process.

Among the numerous disputes and conflicts, the Polish-Russian war occupies a special place. Its effect was the defense of the reborn state and the establishment of the eastern border of Poland. The war began in February 1919. However, it ended with the signing of the preliminary treaty on October 12, 1920, and the peace treaty on March 18, 1921 in Riga. The peace treaty eliminated the state of war and established the border line between Poland and Russia, Belarus and Ukraine. Its precise delimitation in the field and placing border marks on it was carried out by a special mixed border commission consisting of two delegations – Polish and Russian-Ukrainian-Belarusian. The content of this article is an attempt to look at one of the most important events in the modern history of Poland from the perspective of 100 years, which was the establishment and guidelines of the eastern border of Poland by a mixed border commission. The aim of the paper is to present the work of the committees which took place in an atmosphere of constant dispute and conflicts between representatives of the delegations of both countries. Both parties repeatedly threatened to terminate or suspend the works. Due to the volume framework, it is not possible to fully characterize the archival sources and the published publications. It could be a topic of a separate study. I hope that the bibliography attached to the article will help to provide a thorough and comprehensive presentation of the topic.

KEYWORDS: Treaty of Riga, border line, mixed border commission, border delimitation

1. Wstęp

Zakończenie I wojny światowej wysunęło na pierwszy plan kwestię granic odrodzonej Polski. Ich kształtowanie się było procesem długotrwałym i obfitującym w dramatyczne wydarzenia. Wśród licznych sporów i konfliktów miejsce szczególne zajmuje wojna polsko-rosyjska. Rozpoczęła się w lutym 1919 r., a zakończyła podpisaniem traktatu preliminaryjnego 12 października 1920 r. oraz traktatu

pokojowego 18 marca 1921 r. w Rydze. Skutkiem wojny była obrona odrodzonego państwa i ustalenie wschodniej granicy państwa polskiego.

Traktat pokojowy zlikwidował stan wojny i ustalił linię graniczną między Polską a Rosją, Białorusią i Ukrainą. Jej dokładną delimitację w terenie oraz ustalenie znaków granicznych przeprowadziła specjalna Mieszana Komisja Graniczna składająca się z dwóch delegacji: polskiej i rosyjsko-ukraińsko-białoruskiej.

Zawarte w niniejszym opracowaniu treści są próbą spojrzenia z perspektywy stu lat na jedno z najważniejszych wydarzeń w historii najnowszej Polski, jakim było ustalenie i wytyczenie przez Mieszaną Komisję Graniczną granicy polsko-sowieckiej. Celem artykułu jest zaprezentowanie prac tej komisji, które przebiegały w atmosferze nieufności i nieustającego antagonizmu między przedstawicielami delegacji obu państw. Obydwe strony wielokrotnie groziły zerwaniem lub zawieszeniem prac delimitacyjnych.

Ze względu na ramy objętościowe nie jest możliwa całościowa charakterystyka zarówno źródeł archiwalnych, jak i popełnionych publikacji. Mógłby to być temat odrębnego opracowania. Autorka ma nadzieję, że we wnikliwym i całościowym przedstawieniu tematu pomoże załączona do niniejszych rozważań bibliografia.

2. Linia granicy polsko-sowieckiej w umowie preliminaryjnej i w traktacie ryskim

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę szczególnie skomplikowana była sprawa jej granic. Większość Polaków uważała ziemie sprzed rozbiorów za naturalną część historycznego dziedzictwa, bezdyskusyjnie podlegająca rewindykacji na rzecz odradzającego się państwa. Kształtowanie się granic było procesem długim, obfitującym w trudne i dramatyczne wydarzenia. Przez okres ponad dwóch lat, borykając się z olbrzymimi problemami wewnętrznymi, władze polityczne i wojskowe starały się zarówno drogą dyplomatyczną, jak i działań zbrojnych odzyskać i przyłączyć pozostałe ziemie Rzeczypospolitej utracone w wyniku zaborów. Wśród licznych sporów i konfliktów miejsce szczególne zajmuje wojna Polski z Rosją sowiecką. Był to konflikt nie tylko o wspólną granicę, lecz także o stawkę najwyższą – o trwałe istnienie niepodległego państwa polskiego. Niewypowiedziana wojna rozpoczęła się w lutym 1919 r., natomiast działania militarne ustały 12 października 1920 r. po podpisaniu w Rydze przedwstępnych warunków pokoju (Wyszczelski 2011, 144).

Granice Rzeczypospolitej Polskiej z republikami sowieckimi – Rosją, Białą Rusią i Ukrainą zostały pierwotnie określone w umowie o rozejmie i przedwstępnych warunkach pokoju z 12 października 1920 r. w Rydze. Naszkicowana linia graniczna bieć miała od styku granic Łotwy z Rosją wzdłuż Dźwiny w kierunku

wschodnim i ku południowo-wschodnim do Wilii, dalej na południe do rzeki Łań aż do jej ujścia do Prypeci, stąd dopływem Prypeci Stawgą, przez Korzec do rzeki Horyń, a stamtąd do miejscowości Białozorka i z biegiem Zbrucza aż do jego ujścia do Dniestru, gdzie schodziły się granice Polski, Rumunii i Rosji sowieckiej. Granica biegła na zachód od Mińska, a na wschód od linii kolejowej Lida – Baranowicze – Łuniniec – Sarny – Równe – Brody do Dniestru. Granica między Polską z jednej strony, a Białorusią i Ukrainą z drugiej strony miała kształt nieregularny, przypominający wydłużoną literę S. Naszkicowana linia graniczna miała stanowić solidną podstawę do kolejnej fazy pertraktacji – rokowań o pokój definitywny (Borzęcki 2012, 222). Na mocy art. 1 umowy miano powołać Mieszaną Komisję Graniczną, której głównym zadaniem było ustalenie i wytyczenie granicy w terenie oraz ustawienie znaków granicznych (Umowa o preliminaryjnym pokoju, Dz.U. 1921 nr 28, poz. 161).

18 marca 1921 r. strony podpisały w Rydze w pałacu Czarnogłowych „Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą”, czyli tzw. pokój definitywny. Traktat wypracowano na podstawie umowy o przedwstępnych warunkach ostatecznego pokoju i dalszych pertraktacji prowadzonych od jesieni 1920 r. przez delegacje rosyjską i polską. Podpisy pod dokumentem ze strony polskiej złożyli: Jan Dąbski, Stanisław Kauzik, Edward Lechowicz, Henryk Strasburger i Leon Wasilewski; ze strony rosyjsko-ukraińskiej: Adolf Joffe, Jakub Hanecki-Früstenberg, Emanuel Kwiryng, Leonid Obolenski i Jur Kociubiński. Traktat regulował cały wachlarz problemów ważnych dla obu stron ujętych w 26 artykułach poprzedzonych wstępem. Artykuł pierwszy stwierdzał: „Zakończenie stanu wojny, [...] drugi zawierał dokładny opis granicy między Polską z jednej, a Rosją, Białorusią i Ukrainą z drugiej strony”. Ponadto rozwijając i uszczegółwiając zapisy z preliminarium pokojowych, traktat stwierdzał wzajemne zrzeczenie się pretensji z tytułu kosztów wojennych, głosił zasadę suwerenności i nieingerencji w sprawy wewnętrzne drugiej strony (Traktat pokoju... 1921).

Pomimo początkowych trudności udało się stronie polskiej wprowadzić do ustalonej w preliminarium pokojowych linii granicznej korzystne zmiany. Do Polski zostało przyłączone miasteczko Radoszkowice wraz z leżącym na północ od niego pasem ziemi, ponadto przesunięto nieco na wschód granice na Polesiu i wyrównano granicę na Wołyniu koło Jampola (Akta LW, Wschodnia Granica Polski, 2, AAN).

[...] Traktatowa linia graniczna swój początek brała nad Dźwiną od granicy Rosji z Łotwą, szła następnie wzdłuż Dźwiny aż do punktu, w którym granica byłej guberni wileńskiej stykała się z granicą byłej guberni witebskiej, skąd przebiegała na południe aż do ujścia Zbrucza, tworząc w połowie swego przebiegu, na odcinku polesko-wołyńskim, łuk wygięty ku wschodowi.

Ustalona na mapie linia graniczna przechodziła przez powiaty dawnej Rosji: dziśniejszy, lepelski, borysławski, wilejski, miński, słucki, mozyrski, owrucki, zwiahelski, rówieński, ostrogski i krzemieniecki. Niektóre z tych powiatów linia granicy odcinała w całości na rzecz Polski lub Rosji albo oddawała po kilka gmin jednej lub drugiej stronie (Akta LW, 129-130, AAN). W małej części linia graniczna biegła wzdłuż rzek i traktów, przeważnie jednak wzdłuż wymienionych w traktacie miejscowości, pozostawiając je po jednej lub drugiej stronie granicy. W dużym uproszczeniu granica zbliżona była do linii ustalonej po drugim rozbiórce Rzeczypospolitej w 1793 r., z poważnymi odchyleniami na korzyść Polski, zwłaszcza w jej środkowym biegu. W sumie obszar Polski powiększono o około 10 tys. km² (Kowalski 1998, 133).

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej ostatecznie ratyfikował traktat ryski 15 kwietnia 1921 r. Dzień wcześniej został on ratyfikowany przez Centralny Komitet Wykonawczy (CKW) Rad Rosji sowieckiej, a dwa dni później przez CKW Rad Ukrainy. Dokumenty ratyfikacyjne zostały wymienione 30 kwietnia 1921 r. w Mińsku. Tym samym traktat definitywnie nabrał mocy obowiązującej i obie strony skupiły się na wcieleniu układu w życie. Po ratyfikacji krokiem następnym miało być nawiązanie pełnych stosunków dyplomatycznych *de iure*. Bez nich przystąpienie do realizacji jego postanowień byłoby poważnie utrudnione (Materski 2005, 122; Stawecki 2011, 112).

W celu usprawnienia wykonania postanowień pokojowych już w kwietniu 1921 r. Rada Ministrów przekazała odpowiedzialność za realizację traktatu ministrowi spraw zagranicznych. Eustachy Sapięha jako minister spraw zagranicznych powołał międzyministerialną komisję do spraw realizacji traktatu i przestrzegania opracowanego harmonogramu prac i przewidzianych terminów. Jej przewodniczącym został Jan Dąbski. Komisja ustaliła zakres kompetencji poszczególnych ministerstw oraz upoważniła właściwe instytucje do desygnowania delegatów do polsko-radzieckich komisji mieszanych, m.in. do komisji granicznej, które winny były się ukonstytuować nie później niż sześć tygodni od chwili ratyfikacji traktatu (Kumaniecki 1985, 171).

3. Powołanie Mieszanej Komisji Granicznej do delimitacji granicy polsko-sowieckiej

Kilka tygodni przed podpisaniem traktatu pokojowego przedstawiciele rządów obu państw sporządzili i podpisali 24 lutego 1921 r. w Rydze protokół dodatkowy w przedmiocie wykonania art. 1 umowy z 12 października 1920 r. W protokole stwierdzono:

[...] Mieszana Komisja Graniczna pozostaje powołana do życia niezwłocznie. Do przeprowadzenia na miejscu granicy oraz ustawienia znaków granicznych winna ona przystąpić natychmiast po szczegółowym ustaleniu opisaną granicy państwowej. Za materiał pomocy dla prac Mieszanej Komisji Granicznej należy uważać: a) oryginały opisów odpowiednich odcinków granic: państwowych, gubernialnych, powiatowych, gminnych, wioskowych oraz poszczególnych gospodarstw; b) plany gospodarcze, księgi gruntowe i notarialne; c) wyjaśnienia władz wojskowych i dawnych mieszkańców. Obie strony ustalają członkom Mieszanej Komisji Granicznej nietykalność (Protokół Dodatkowy...).

Zgodnie z preliminariami pokojowymi, protokołem dodatkowym i traktatem ryskim swą działalność niezwłocznie miała podjąć Mieszana Komisja Graniczna (MKG), której zadaniem było wytyczenie linii granicznej oraz ustawienie znaków granicznych. Jak sama nazwa wskazywała

[...] w skład Mieszanej Komisji Granicznej wchodzi w równej liczbie przedstawiciele Polski z jednej strony, a Rosji i Ukrainy z drugiej. Delegacja każda składa się z przewodniczącego, dwóch członków i sekretarza. [...] W składzie każdej delegacji jest: a) personel techniczny: topografowie, doradcy, geodeci, technicy; b) personel pomocniczy: kierownicy, woźnice i obsługa (Akta LW, 48, k. 3-4, AAN).

Delegacja polska została powołana uchwałą Rady Ministrów w dniu 19 kwietnia 1921 r. Jej przewodniczącym został Leon Wasilewski¹, członkami płk Kazimierz Roznowski i płk Jan Hempel, a sekretarzami ppor. Moszczyński i Bronisław Kowarski. Płk J. Hempel został wyznaczony do kontaktów drogą służbową ze Sztabem Generalnym („Monitor Polski” 2 V 1921 r.). Etat delegacji przewidywał m.in.: kancelarie – 11 etatów, dowództwo kwatery i bezpieczeństwa delegacji – 18, kierownictwo techniczne i biuro zasadnicze – po 6 etatów, oddział geodezyjny aerofotogrametryczny – 22, oddział transportu – 12, łączności – 15, pomoc sanitarna – 2, intendentura i kwatermistrzostwo – 12 etatów. Do delegacji przydzielono na stałe tabor kolejowy wraz z obsługą (Kowalski 1998, 133).

W skład MKG wchodziła delegacja rosyjsko-ukraińsko-białoruskiej: przewodniczący, dwóch członków i sekretarz. Przewodniczącym delegacji został początkowo Stanisław Pestkowski², w późniejszym czasie zastąpił

¹ Leon Wasilewski – urodził się w 1870 r. w Petersburgu; studiował we Lwowie i Pradze; minister spraw zagranicznych w rządzie J. Moraczewskiego; poseł nadzwyczajny Rzeczypospolitej w Estonii; delegat rządu Rzeczypospolitej Polskiej na polsko-rosyjsko-ukraińską konferencję pokojową w Rydze; przewodniczący komisji terytorialnej w Rydze; Przewodniczący Polskiej Delegacji Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. (Pełnomocnictwa i skład Delegacji Polskiej 1920-1921. Akta LW 46, AAN; Długołęcki/Szczepanik, 109-122).

² Stanisław Pestkowski – przewodniczący Rosyjsko-Ukraińsko-Białoruskiej Delegacji MKG na Wschodzie. Pochodził z rodziny ziemiańskiej z guberni kaliskiej. Jako członek PPS przed pierwszą wojną światową został skazany przez władze carskie na Sybir, skąd zbiegł w 1914 r. Przed wybuchem

go Spilwanek, członkami zaś mianowani byli generałowie rosyjscy z czasów carskich: F. W. Kostiajew³, członek delegacji, Ziemcow, członek delegacji, sekretarz L. Hajkis⁴. Naczelnym geodetą delegacji sowieckiej został były profesor uniwersytetu w Rydze, bezpartyjny fachowiec, Andrzej Auzen. Pośród 37 pracowników sowieckiej delegacji Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie było 15 zdeklarowanych komunistów, w tym aż 11 czekistów (Akta LW, 50, k. 5, AAN).

Po ratyfikacji traktatu ryskiego obu stronom zależało na stosunkowo szybkim wytyczeniu granicy w terenie. Spodziewając się poważnych utrudnień, już 2 maja 1921 r. w Warszawie nastąpiło ukonstytuowanie się MKG. Na swym pierwszym wspólnym posiedzeniu, które miało charakter techniczno-organizacyjny powołano organ wykonawczy – Główną Komisję Graniczną oraz jej organy terenowe – podkomisje i oddziały miernicze. Ponadto na wniosek strony rosyjsko-ukraińskiej roboczo przyjęto projekt działalności, zakładający rozłożenie prac delimitacyjnych na trzy etapy. W pierwszym, delegacja sowiecka miała skompletować własne materiały robocze, głównie szkice terenowe, plany i mapy katastralne oraz podania i wnioski od ludności w sprawie przyłączenia ich nieruchomości do któregoś z państw. W drugim na podstawie dokumentacji dostarczonej przez obie strony miało nastąpić możliwie dokładne sprecyzowanie i wykreślenie na mapach uzgodnionej linii rozgraniczenia. Trzeci etap przewidziany został na dokładną delimitację (zastąpienie) w terenie. Na siedzibę MKG wytypowano Mińsk i Równe na Wołyniu. W zależności od toku prac komisja mogła wybrać inne miejsce pobytu (Kumaniński 1985, 122; Akta LW, 54, AAN).

4. Delimitacja granicy wschodniej przez Mieszaną Komisję Graniczną

Zgodnie z protokołem dodatkowym z 24 lutego 1921 roku „dla wykonania swych prac Mieszana Komisja Graniczna dzieli całą granicę na odcinki, wyznaczając dla każdego specjalną podkomisję”. W celu wykonania zadań MKG podzieliła całą

wojny mieszkał w Krakowie, następnie wyjechał do Belgii, stamtąd do Anglii, gdzie przebywał aż do wybuchu rewolucji w 1917 r. w Rosji. W porozumieniu z Sowietami prowadził pertraktacje z władzami koalicyjnymi na Murmanie. Jako komisarz ludowy brał udział w posiedzeniach komisji, która wydała wyrok śmierci na rodzinę carską. W 1920 r. na własne żądanie został mianowany szefem politycznym oddziału frontu zachodniego, co pozwoliło mu kierować propagandą komunistyczną wśród żołnierzy Armii Czerwonej. Pełnił również funkcje prezydenta Republiki Kirgiskiej (Akta LW, Polska Delegacja Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. Informacje o delegacji radzieckiej, 50, AAN).

³ Feodor Wasiljewicz Kostiajew – członek delegacji MKG na Wschodzie. Podczas I wojny światowej w stopniu generała służył w Stawce Mikołaja Mikołajewicza. Z chwilą wybuchu rewolucji w Rosji w 1917 r. wstąpił dobrowolnie do służby sowieckiej. W Głównej Komisji Granicznej odpowiadał za całokształt prac technicznych związanych z pomiarem i zastąpieniem linii granicy polsko-rosyjskiej (ibidem).

⁴ Leon Hajkis – sekretarz delegacji MKG na Wschodzie. Pochodził z Radomia z rodziny żydowskiej. Z przewodniczącym delegacji S. Pestkowskim pełnił pewnego rodzaju kontrolę polityczną w delegacji rosyjskiej (ibidem).

ustaloną linię granicy na odcinku: połocko-wileński, mińsko-nieświeski, poleski, wołyński i odcinek Zbrucza. Stosownie dla każdego odcinka utworzono cztery specjalne podkomisje: połocko-wilejską z siedzibą w Połocku, następnie w Wilejce, mińsko-nieświeską z siedzibą w Mińsku, Rakowie i Nieświeżu, poleską w Olewsku, Łachwie i w Łunińcu oraz wołyńską z siedzibą w Równem i Krzemieńcu. Dla odcinka Zbrucza nie utworzono specjalnej podkomisji wobec braku potrzeby przeprowadzania prac przedwstępnych, które były niezbędne na innych odcinkach (Akta LW, Wschodnia granica Polski, 2, AAN). Pierwszymi przewodniczącymi podkomisji zostali: w Połocku płk Boerner, w Mińsku inż. Iwaszkiewicz, w Łachwie ppłk Krahelski, a w Równem płk Sławek (MSZ, 12668, AAN).

Komisji głównej i podkomisjom podlegał personel techniczny. Powołano kierownictwo techniczne wojskowe, z ramienia Instytutu Wojskowo-Gograficznego i cywilne – z ramienia Ministerstwa Robót Publicznych. Mogło się wydawać, że kierownictwo techniczne delegacji polskiej cechował dualizm, ale w praktyce nie występował zbyt ostro, ponieważ prace techniczne w terenie prowadzono według jednolitego planu i wspólnych instrukcji. Na jednych odcinkach granicy prace wykonywali technicy cywilni, na innych wojskowi, na kolejnych do prac zatrudniano żołnierzy szeregowych, a jeszcze na innych kolejnych robotników z najmu. Kierownikiem technicznym poleskiej podkomisji granicznej był inż. Chojnicki, natomiast odcinaka wołyńskiego został inż. Warchołowski (MSZ, 12668, AAN).

Podkomisje mogły przebywać na powierzonych im odcinkach na zasadzie porozumienia, lecz możliwie nie dalej jak 15 km od granicy. Podkomisje pracowały pod kontrolą i kierunkiem MKG i ich zadaniem było wytyczenie linii granicy na poszczególnych odcinakach oraz wykonanie całego szeregu czynności technicznych, takich jak: sporządzenie map lokalnych, zdjęć pomiarów topograficznych oraz zastąpienie linii granicy (Akta LW, 81, k. 62, AAN).

Przy wytyczeniu granicy komisja miała kierować się następującymi zasadami:

[...] a) przy określaniu granicy, przebiegającej wzdłuż rzeki, rozumie się przy rzekach żeglownych i spławnych nurt głównego koryta, a przy rzekach nieżeglownych i niespławnych – środkową linię największego ramienia; b) w wypadkach, gdy granica oznaczona została liniami bliżej nieokreślonymi i brak jest dokładnych wskazówek, należy przy wyznaczaniu jej w terenie brać pod uwagę lokalne potrzeby gospodarcze oraz przynależność etnograficzną. W wypadkach, gdy przynależność etnograficzna jest sporna, ustala się ją na wniosek Podkomisji Granicznych przez zbadanie opinii ludności. Grunta indywidualnych posiadaczy należy włączyć do całości gospodarczych najbliższych wsi; c) w wypadkach, gdy granica określona jest przy pomocy wyrażenia „pozostawiając daną wieś po czyjejs stronie”, należy wieś tę pozostawić po danej stronie granicy wraz ze wszystkimi gruntami, jakie do niej należały do czasu objęcia danego terenu przez Polskę, unikając pozostawienia szachownic; d) w wypadkach, gdy granica oznaczona jest drogą, sama droga przyłączona zostaje do tej strony, po której znajdują się obie wsie bezpośrednio przez nią łączone; e) w wypadkach,

gdzie granica określona jest przy pomocy wyrażenia „pozostawiając stację kolejową”, granica na miejscu przeprowadzona zostaje, zależnie od warunków topograficznych, od półtora do trzech kilometrów od wyjściowego semaforu (lub o ile go nie ma – od wyjściowej zwrotnicy), uwzględniając zachowanie całości jednostek gospodarczych przylegających do linii kolejowej [...] (Akta LW, 48, k. 2-3, AAN).

W pierwszym etapie prac MKG dokładnie zbadano teren i okazało się, że ustalona linia granicy w art. II traktatu ryskiego była niedokładna i budziła wiele uwag, które prowadzić mogły do sprzeczności interesów. Po pierwsze, w protokole ryskim granica została opisana według rosyjskiej mapy 10 – wiorstówki. Mapa była przestarzała, niedokładna, często zupełnie błędna. Na mapie w mniejszej części ustalona linia granicy biegła wzdłuż rzek, traktów, w większej – kierunek granicy został ustalony przez wymienienie miejscowości, które pozostawały bądź po polskiej, bądź po sowieckiej stronie. W miejscach, gdzie biegła wzdłuż rzek, jej wytyczenie w terenie nie powodowało trudności. Natomiast tam, gdzie biegła pomiędzy wymienionymi w traktacie miejscowościami mającymi należeć do jednej lub drugiej strony, doprowadziło to do powstaniem pasa spornego, który należało podzielić pomiędzy sąsiadujące ze sobą państwa zgodnie z zasadami ustalonymi w traktacie i protokole dodatkowym. Ponadto na mapie były niedokładnie podane miejscowości, nieścisły kierunek biegu rzek oraz nieprawdziwe nazwy osad lub całkowity ich brak na mapie (Akta LW, 48, k. 44-45-46, AAN).

Większość klauzul traktatu ryskiego zreagowana została w formie dwustronnej, jednak w istocie traktat był wyłącznie szeregiem zobowiązań Rosji w stosunku do Polski. Do takich zobowiązań należała m.in. reewakuacja dokumentacji geodezyjnej do Polski. W początkowym okresie w pracach komisji głównej i podkomisji niezbędne były mapy, materiały geodezyjne, topograficzne i kartograficzne oraz informacje o rosyjskiej technice pomiarowej terenów położonych po polskiej stronie traktatowej linii granicznej. Brak tej dokumentacji utrudniał prace pomiarowe, uniemożliwiał ustalenie linii granicznej w terenie i narażał skarb państwa na wysokie koszty. Przedstawiciele delegacji polskiej drogą dyplomatyczną za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ambasady Polskiej w Moskwie (Ambasada RP w Moskwie, 66, k. 45, AAN) podejmowali liczne starania u Rosjan, w sprawie reewakuacji dokumentacji geodezyjnej i kartograficznej dotyczącej terenów byłego zaboru rosyjskiego⁵. Rząd Rosji sowieckiej zajmował negatywne stanowisko

⁵ Zgodnie z pkt 5 i pkt 9 art. XI traktatu ryskiego Rosja i Ukraina zobowiązane zostały do zwrócenia Polsce m.in. map, planów wywiezionych z terytorium Rzeczypospolitej od 1772 r. oraz reewakuacji do Polski map, planów, instrumentów i pomocy mierniczych ewakuowanych do Rosji lub Ukrainy od 1 sierpnia 1914 r. do 1 października 1915 r., a należące do Rosji i jej instytucji. Sprawą reewakuacji dokumentów potrzebnych do prac MKG zajmować się miała Mieszana Komisja Reewakacyjna i Specjalna (MKRiS). Z uwagi na trudności w organizacji komisji reewakacyjnej prace delimitacyjne opóźniały się z powodu braku potrzebnych dokumentów geodezyjnych. Niemniej MKRiS została utworzona na początku października 1921 r., a w niej powołano podkomisję archiwów administracyjnych obejmujących

w stosunku do próśb polskich i nie spieszył się z wydaniem geodezyjnych materiałów archiwalnych. Cały swój stosunek do prac Głównej Komisji Granicznej opierał na metodzie opóźnień i zwłoki w demarkacji linii granicznej w terenie (Ambasada RP w Moskwie, 66, k. 22, AAN).

Mimo występujących trudności udało się pokrótce pozyskać materiały geodezyjne dzięki zabiegom Komisji Biblioteczno-Archiwalnej i Komisji Reewakacyjnej i Specjalnej. Wydano wówczas Polsce przez Korpus Topografów materiał geodezyjno-astronomiczny, katalogi triangulacyjne 3/4 terytorium byłego zaboru rosyjskiego, a w tym punkty triangulacyjne dla komisji granicznej od Dźwiny do Oleska. Ponadto Rosja przekazała wydawnictwa z lat porewolucyjnych Korpusu Topografów i Wyższego Urzędu Geodezyjnego. W zestawieniu liczbowym otrzymano następujący materiał: 15 tomów katalogów, 56 wydawnictw techniczno-organizacyjnych i 1 obiektów do reprodukcji. Jedynie nie otrzymano chwilowo map dwuwiorstówek pogranicza polsko-rosyjskiego z powodu aresztowań osób, które zobowiązały się do wykonania zadania (Ambasada RP w Moskwie, 66, k. 47, AAN).

Po wykreśleniu map poszczególnych odcinków granicznych z oznaczeniem na nich posiadłości gruntowych okazało się, że właśnie tam, gdzie linia graniczna nie budziła poważniejszych wątpliwości – tj. gdzie biegła wzdłuż rzek i traktów – dotykała boleśnie interesów gospodarczych ludności nadgranicznej. Bardzo często ustalona linia traktatowa oddzielała od Polski wielką liczbą czysto polskich osiedli, chutorów, zaścianków i wsi, przepoławiała własność danej wsi bądź folwarku. W miejscowościach położonych nad rzekami Moroczanką, Słucz, Korczykiem oddzielała grunty orne i łąki od zabudowań ludności dużej liczby wsi. Zabudowania wiejskie znalazły się po polskiej stronie linii granicznej, łąki zaś i grunty uprawne tych wsi po stronie rosyjskiej. Trzymanie się więc ściśle linii traktatowej groziło ludności nadgranicznej zubożeniem i wywoływało w niej wzburzenie i niezadowolenie (Akta LW, Wschodnia granica Polski, 131, AAN).

Mieszkańcy pogranicza i organy rządowe w terenie, w tym wojewoda poleski, zgłaszali do delegacji polskiej MKG sprawę o zmianę przebiegu linii granicznej na określonych odcinkach. W tej sprawie przedstawiciele polscy podejmowali działania dyplomatyczne kierowane do delegacji rosyjskiej, które nie zawsze przynosiły pozytywne rezultaty. Delegacja rosyjsko-ukraińsko-białoruska MKG stała na stanowisku braku kompetencji w sprawie zmiany linii traktatowej określonej już wcześniej w preliminarzu z października 1920 r. Wobec tego pozostawała jedynie kwestia wymiany ekwiwalentów. Delegaci polscy dążyli do odzyskania i uratowania polskich osiedli w drodze wymiany ich za ekwiwalent, tzn. bądź za

archiwa państwowe i komunalne. Mimo późnego okresu utworzenia komisji reewakacyjnej już w Polsce Rada Ministrów 17 maja 1921 r. wydała decyzję w sprawie powołania delegatów do MKRiS (Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą... Ambasada RP w Moskwie, Wykonywanie postanowień Traktatu Ryskiego przez ZSRR i RP 1921-1929, 182, AAN).

tereny niezamieszkałe (łąki, lasy), bądź za osiedla niepolskie – wsie ukraińskie, wsie białoruskie, osiedla żydowskie lub majątki rosyjskie (Akta LW, 51, k. 22, AAN).

Przedstawiciele polscy komisji głównej i podkomisji wyszukiwali wzdłuż całej granicy ekwiwalentów za wymianę przez Rosjan osiedli polskich. Najłatwiej można było ekwiwalent wyszukać na Polesiu⁶. Na tym olbrzymim obszarze o specyficznych warunkach geograficznych niewiele było terenów wartościowych i zamieszkałych przez ludność. Tereny leżące po polskiej stronie linii traktatowej o wątpliwej wartości gruntowej (łąki, lasy) i zamieszkałe przez ludność niepolską wymieniano na tereny leżące po stronie rosyjskiej z ludnością polską. Ekwiwalentami poleskimi pokrywano obszary oddane na Polesiu i wzdłuż granicy odcinka mińsko-nieświeskiego i wołyńskiego. Polska odstąpiła Rosji ok. 28 017 dziesięcin⁷, tj. 30 609,1328 ha powierzchni gruntów, i 3280 ludności niepolskiej. Na Polesiu Rosja odstąpiła Polsce 25 682 dziesięcin, tj. 28 058,0986 ha, i 3000 ludności w większości polskiej (Akta LW, 51, k. 22, AAN).

Ważną rolę podczas prac delimitacyjnych w terenie miała odegrać współpraca MKG z instytucjami i organami wojskowymi. Po ustaniu działań wojennych osłone nieustabilizowanych politycznie ani militarnie granic wschodnich wzięło na siebie wojsko. Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, któremu podporządkowany był pas ziem wschodnich, utworzyło Kordon Graniczny Ministerstwa Spraw Wojskowych w celu utrzymania rozgraniczenia między obszarem wojennym a resztą kraju. Całą linię kordonu podzielonej na odcinki obsadziły bataliony etapowe z dowództw okręgów generalnych: Lwów, Lublin i Warszawa. Przydzielone wojska obsadzały wszystkie punkty przejściowe na drogach kolejowych, kołowych i pieszych oraz tych, które władze miejscowe uznały za ważne i zagrożone. W marcu 1921 r. służbę graniczną na wschodzie podporządkowano inspekcjom etapowym 2 i 6 Armii, które zapewniały podkomisjom granicznym personel pomocniczy i niezbędne środki w okresie prac delimitacyjnych w terenie. Wkrótce bataliony etapowe oddano do dyspozycji Sztabu Generalnego WP, aby zostały przeorganizowane na bataliony celne (Dominiczak 1992, 62-63).

W związku z delimitacją wschodniej granicy władze wojskowe podjęły działania zorganizowania przy polskiej delegacji do MKG służby defensywnej. Obawiając się zagrożenia ze strony wschodniego sąsiada, praca organów kontrwywiadu miała

⁶ Polesie – olbrzymia kraina geograficzna o powierzchni 139 tys. km², położona pomiędzy szosą brzeską Słuck – Bobrujsk – Mohylów od północy, rzeką Bug od zachodu, linią kolejową Dorohusk – Kowel, szosą Równe – Żytomierz od południa, rzeką Dniepr na wschodzie. Nazwa *Polesie* pochodzi od białoruskiego słowa *pieso – bagno*. Większą część Polesia stanowiły bagna i moczary, rzeki, piaszczyste wydmy, lasy i łąki oraz tereny słabo zaludnione. Wytyczona granica polityczna w 1922 r. podzieliła Polesie na dwie części: zachodnią – przypadłą Rzeczypospolitej Polskiej i wschodnią należącą do Związku Socjalistycznego Republik Radzieckich (Niezbrycki 1930, 10-11).

⁷ Dziesięcina – dawna miara powierzchni gruntu na terenach zaboru rosyjskiego, które nie wchodziły w skład Królestwa Polskiego, czyli na wschód od Bugu i linii Ciechanowiec – Łapy – Tykocin – Biebrza – Niemen w XIX i XX w., była urzędową miarą powierzchni gruntów (ibidem, 3).

polegać na kontroli własnego personelu oraz zapobieganiu szerzenia się komunistycznej propagandy wśród delegatów oraz kontroli personelu rosyjsko-ukraińskiej delegacji i wszelkich czynności zagrażających bezpieczeństwu państwa polskiego. Szefem defensywy na całej granicy przy MKG i jej podkomisjach został delegat MSWojs. – oficer sztabowy Oddziału II Sztabu Generalnego, będący jednocześnie dowódcą kwatery polskiej delegacji (Akta LW, 50, k. 14, AAN).

Materiały źródłowe wskazują, że ze strony służb specjalnych Rosji sowieckiej już w pierwszych tygodniach pobytu delegacji polskiej w Mińsku jej personel doświadczał wszelkiej kontroli. Oprócz osób cywilnych znaczną część stanowili wojskowi – oficerowie, żołnierze i technicy. Po przybyciu delegacji polskiej MKG do Mińska 22 czerwca 1921 r. specjalnym pociągiem i zakwaterowaniu w hotelu „Sutina” władze państwowe nie zagwarantowały delegatom przysługującego im prawa eksterytorialności. Przyjazd polskich przedstawicieli wywołał niemałe poruszenie i wrażenie wśród mieszkańców oraz doprowadził do pierwszego zatargu dyplomatycznego. Po mieście krążyła plotka „Polacy wracają do Mińska”. Plotka ta jednak nie wywołała wrogich uczuć wśród ludności. Natomiast powodem zatargu dyplomatycznego było zakwestionowanie przez Rosjan posiadanych karabinów i broni ręcznej przez żołnierzy i oficerów polskich. Rosjanie domagali się „powszechnego rozbrojenia”. Wyciszenie zatargu wymagało od kierownictwa delegacji licznych not, w których wyjaśniano, że broń będąca w posiadaniu żołnierzy służy ochronie personelu delegacji, jej mienia i funduszy, kiedy znajdują się na obcym terytorium. Po kilku listach wyjaśniających zatarg został zlikwidowany (MSZ, 12668, Instrukcja wykonawcza do Protokołu Dodatkowego podpisanego 24 lutego 1921 r. w Rydze, AAN; Akta LW, 81, k. 62-63, AAN). Ponadto wbrew przepisom zawartych w instrukcji wykonawczej każdy krok funkcjonariuszy w mieście był śledzony, szczególnie dbano o to, aby miejscowa ludność polska nie podejmowała kontaktów z personelem. Przedstawiciele delegacji polskiej wychodząc na miasto, mieli obowiązek zakładania biało-czerwonych opasek na ramię, pozwalającym władzom sowieckim na śledzenie wszystkich ruchów i kierunków wyjść (Akta LW, 81, k. 62, AAN).

W podkomisjach granicznych służbę pełnili żołnierze Wojska Polskiego. Zapotrzebowanie na pracę żołnierzy w poszczególnych podkomisjach było dosyć spore. Przedstawiciele wojskowi polskich delegacji w podkomisjach granicznych zgłaszali do Wydziału Personalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych zapotrzebowanie na żołnierzy do odbycia służby wojskowej w pracach podkomisji. Następnie z jednostek wojskowych stacjonujących na obszarze określonego dowództwa okręgu korpusu kierowano ich do prac w podkomisjach. Do poleskiej podkomisji granicznej przydzielano żołnierzy z DOK IX z 9 Brygady Jazdy w Nieświeżu czy 9 Pułku Strzelców Konnych z Włodawy. Żołnierze umiejący czytać i pisać odbywali służbę w kancelariach jako telefoniści, ordynansi, kancelaryści lub jako woźnice w oddziałach pomiarowych albo asysta konna. Natomiast żołnierze analfabeci wykonywali

prace techniczne i fizyczne. Żołnierze mając kartę zaopatrzenia, prowiantowani byli w kompani sztabowej (MSZ, 12670, k. 22, 29, AAN).

Codzienną służbę żołnierzy w pracach w podkomisjach granicznych kontrolowała żandarmeria wojskowa. Żołnierzy za dezercję, łamanie lub niewykonywanie rozkazów surowo karano. Zdarzały się przypadki dezercji i ucieczki żołnierzy do sowieckiej Białorusi. Żołnierzy za niesubordynację lub kilkudniowe opóźnienie niestawienia się do służby natychmiast przesuвано do macierzystych jednostek i przekazywano sprawę do prokuratury przy Wojskowym Sądzie Okręgowym w Lublinie. Natomiast żołnierzy w stopniu podoficerów, chorążych pracujących w służbie kancelaryjnej czy zajmujących się sprawami wywiadu za wzorową służbę kierowano za ich zgodą na szkolenia wojskowe lub do służby w Dowództwie 1 Dywizjonu Żandarmerii Wojskowej w Warszawie (MSZ, 12670, k. 29, 37, 40, AAN).

Z chwilą zwolnienia danego rocznika w związku z demobilizacją armii żołnierzy odsyłano do macierzystych oddziałów. Ci podoficerowie i żołnierze szeregowi, którzy po demobilizacji wyrażali chęć pracy w podkomisji granicznej w charakterze personelu cywilnego, mogli powrócić do pracy na określonych warunkach płacowych. Wówczas kierownictwo danej podkomisji nie zgłaszało już zapotrzebowania do ministerstwa za pośrednictwem przedstawiciela wojskowego zapotrzebowania na żołnierzy z określonych jednostek stacjonujących w DOK (MSZ, 12670, k. 22, AAN).

Prace demarkacyjne granicy w terenie w głównej mierze opierały się na transporcie. Dużą rolę odgrywał transport kołowy z uwagi na zniszczone linie kolejowe i urządzenia techniczne oraz tabor. Tory, mosty, wiadukty, nasypy wymagały odbudowy. Zniszczenie i niedostateczny rozwój sieci kolejowej na wschodnich obszarach wileńskiego, nowogródzkiego i na Wołyniu, w tym brak rozszadowych linii kolejowych na kresach wschodnich poza jedynym jednotorowym szlakiem na Polesiu: Baranowicze – Łuniniec – Sarny – Równe (Biuro Prac Kongresowych przy MSZ, 274, k. 1-2, AAN), stanowiło dla władz wojskowych ogromny problem i nie pozwalało na regularne zaopatrzenie w materiały i sprzęt oddziałów wojskowych i podkomisji granicznych.

Ze względu na długą linię graniczną i rozległe obszary pogranicza z transportu kolejowego korzystali przedstawiciele obu delegacji komisji głównej, podkomisji granicznych, inżynierowie i robotnicy grup oddziałów techniczno-pomiarowych, taborem przewożono także słupy, tablice graniczne, sprzęt wojskowy, ekwipunek żołnierski i samochody oraz inwentarz konny. Tam, gdzie stan taboru kolejowego dla potrzeb wojska był niewystarczający, korzystano z taboru kołowego. W jego skład wchodziły samochody, materiały pędne, konie wierzchowe i pociągowe, woły, uprzęż i siodła, bryczki, wozy i sanie. W zależności od rodzaju wykonywanych zadań i prac oraz warunków atmosferycznych był wykorzystywany i niezastąpiony w codziennej służbie na pograniczu (MSZ 12671, k. 4, AAN).

Na swoim stanie delegacja polska MKG i podległe jej cztery podkomisje posiadały inwentarz kołowy. Zaopatrzenie w tabor kołowy pochodziło z MSWojsk., Ministerstwa Rolnictwa i Ministerstwa Skarbu, pozyskiwano go również dzięki zakupom. Odpowiedzialność za zaopatrzenie, ewidencję, eksploatację, rozchód spoczywała na delegatach wojskowych. Prowadzili oni ewidencję całego posiadanego przez komisje graniczne inwentarza kołowego i pozostałego mienia wojskowego, jak: broń, umundurowanie, ekwipunek żołnierski, sprzęt mieszkaniowy i kancelaryjny. Zakładali osobne księgi inwentaryzacyjne dla każdego rodzaju taboru kołowego i mienia wojskowego. Ewidencja i kontrola stanu mienia i jego zużycia była podawana w dziennikach rozkazów MSWojsk. i surowo wymagana przez przełożonych.

Zapotrzebowanie na konie zwiększało się w okresie wiosenno-letnim i stanowiło niemały problem. Koni brakowało. Przedstawiciele komisji głównej w porozumieniu ze Sztabem Generalnym pozyskiwali konie zdobyte z rozbrojonych oddziałów partyzanckich, rewindykowane z Niemiec i przewidziane do sprzedaży na licytacji, z sekcji taborowej z Warszawy bądź drogą kupną. Samodzielny zakup koni przez delegatów wojskowych był zakazany. Zimą konie przewożono do jednostek stacjonujących na danym obszarze DOK. Wówczas je dokarmiano i leczono, jeżeli była taka potrzeba (MSZ 12671, k. 4, AAN).

Współpraca przedstawicieli obu delegacji w komisji nie zawsze układała się pozytywnie. Istotny wpływ na nią miały stosunki dyplomatyczne pomiędzy państwami. W trakcie prac MKG doszło do wielu incydentów z udziałem członków jednej lub drugiej strony, których rezultatem były protesty, a nawet posuwanie się do groźby przerwania prac (zwłaszcza ze strony sowieckiej).

Do jesieni 1922 r. sprawa politycznego ustalenia linii granicznej była zakończona. Przystąpiono do drugiej części, czyli zastąpienia linii granicy. Postępowało ono zgodnie z wyjaśnianiem sporów politycznych. Na linii granicznej stanął podwójny rząd słupów i kopców polskich i sowieckich. Polskie słupy graniczne – dębowe, o wysokości 3 i 5 m – miały tablice metalowe z herbem i napisem Rzeczpospolita Polska oraz numer porządkowy. Między słupami polskimi i sowieckimi była przestrzeń 5 m. Jednocześnie z usadowieniem słupów na linii granicznej trwały prace pomiarowe i aerofotogrametryczne oraz wykreślanie map i planów geodezyjnych na podstawie zdjęć lotniczych dla sporządzenia dokładnej mapy pasa granicznego (ALW, Wschodnia granica Polski, 4, AAN).

Prace związane z wytyczaniem granicy w terenie dobiegły końca. We wrześniu 1922 r. obie delegacje MKG objechały wyznaczoną w terenie granicę państwową, przekazując poszczególne odcinki polskim i sowieckim granicznym władzom administracyjnym oraz wojskowym. 23 listopada 1922 r. w Równem na Wołyniu został podpisany protokół przekazania całej granicy o długości 1412, 2 km zastąpionej w 2281 słupów granicznych i 400 kopców. Tego dnia zakończony został

proces kształtowania granicy II Rzeczypospolitej. Ta data stała się punktem wyjścia do podjęcia uchwały przez Radę Ambasadorów 15 marca 1923 r. o uznaniu wschodniej granicy Polski.

Następnie przystąpiono do częściowej likwidacji MKG i podkomisji. Delegacja komisji głównej przekazała wszystkie prace techniczne Ministerstwu Robót Publicznych, w którym utworzone zostało Kierownictwo Techniczne Komisji Granicznej na Wschodzie. Na prace te składało się około 500 km pomiarów granicznych w polu, porównanie szkiców i pomiarów polowych z sowieckimi na całej długości linii granicznej, sporządzenie planu katastralnego, topograficznego za pomocą zdjęć wykonanych wcześniej. Definitywnie prace MKG zostały zakończone po przygotowaniu i podpisaniu operatu granicznego, który przekazano w Moskwie rządowi polskiemu i sowieckiemu (ALW, Wschodnia granica Polski, s. 4-5, AAN).

W lipcu 1924 r. w Komisariacie Spraw Zagranicznych w Moskwie podpisano ostateczny protokół przebiegu granicy państwowej między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Sowieckich. W imieniu strony polskiej podpis pod dokumentem złożył Leon Wasilewski, ze strony sowieckiej Fiodor Wasiliewicz Kostiajew. Podpisany dokument oficjalnie zakończył prace nad rozgraniczeniem Polski z Rosją sowiecką (Żurawski 2011, 39)

5. Zakończenie

Traktat ryski zakończył zmagania wojenne Polski i Rosji sowieckiej oraz doprowadził do ustalenia i wytyczenia wschodniej granicy II Rzeczypospolitej. Szczegółowy przebieg granicy w terenie ustaliła powołana MKG. Prace komisji przebiegały stosunkowo szybko, choć kilkakrotnie zawieszano je na krótki okres w celu rozstrzygnięcia zatargów w drodze pertraktacji dyplomatycznych. Pojawiające się problemy i kwestie sporne nie miały większego znaczenia i stosunkowo łatwo udawało się je przezwyciężać.

Ustalona granica wschodnia nie mogła zadowolić wszystkich zarówno w Polsce, jak i w Rosji. Dla wielu Polaków była przekreśleniem wielowiekowej obecności polskiej na Ukrainie i Białorusi, które przypadły Rosji sowieckiej. Jej kształt i przebieg pozostawiał wiele do życzenia, gdyż za nową wschodnią granicą pozostały znaczne skupiska Polaków.

Ustalona granica ryska do dzisiaj darzona jest dużym sentymentem przez starsze pokolenie Polaków. Ci, którzy urodzili się na kresach po zachodniej stronie granicy, otrzymali szansę na życie w suwerennej i wolnej Polsce, choć, jak podkreśla wielu historyków, ustalona granica wschodnia nie była bezpieczna z uwagi na przestępczość graniczną i działalność dywersyjną prowadzoną przez różne grupy ludzi.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Wykonywanie Traktatu ryskiego 1921-1922, AAN, Ambasada RP w Moskwie, 66.
- Wykonywanie postanowień Traktatu ryskiego przez ZSRR i RP 1921-1929, AAN, Ambasada RP w Moskwie, 182.
- Kazimierz Tyszyński, Linie kolejowe i węzły na Kresach Wschodnich pomiędzy projektowanymi trasami granicy polskiej – referat, AAN, Biuro Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych, 274.
- Delimitacja granicy polsko-radzieckiej w rejonie Polesia. Wytyczenie linii granicznej w terenie, rozmieszczenie posterunków celnych, obiekty nadgraniczne 1922, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Delegacja Polska w Poleskiej Mieszanej Podkomisji Granicznej, 12668.
- Delimitacja granicy polsko-radzieckiej w rejonie Polesia. Instrukcja wykonawcza do Protokołu Dodatkowego podpisanego 24 lutego 1921 r. w Rydze, 1922, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Delegacja Polska w Poleskiej Mieszanej Podkomisji Granicznej, 12668.
- Sprawy personalne żołnierzy, podoficerów i oficerów wojskowej Delegacji Polskiej Mieszanej Komisji Granicznej 1922, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 12670.
- Wyposażenie materiałowe Delegacji Polskiej Mieszanej Komisji Granicznej 1922 r., AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 12671.
- Wschodnia granica Polski, „Bellona”, t. XVII, z. 2, AAN, Akta Leona Wasilewskiego.
- Wschodnia granica Polski, Warszawa 1923, AAN, Akta Leona Wasilewskiego.
- Protokół Dodatkowy w przedmiocie wykonania art. 1 umowy o przedwstępnych warunkach pokoju z 12 października 1920 roku, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 48.
- Sprawozdania opisowe z przebiegu prac komisji 1921-1922, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 48.
- Pełnomocnictwa i skład Delegacji Polskiej 1920-1921, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 46.
- Polska Delegacja Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. Informacje o delegacji radzieckiej 1921-1923, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 50.
- Polska Delegacja Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. Organizacja polskiej defensywy 1921-1923, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 50.
- Prywatna korespondencja Leona Wasilewskiego 1922-1924, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 51.
- Prace Komisji Granicznej na wschodzie, „Kurier Poranny” Warszawa 10 października 1921 r., AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 54.
- „Świat” 1934, Artykuły Leona Wasilewskiego, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 81.

Źródła drukowane

- „Monitor Polski” 2 V 1921 r.
- Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze 18 marca 1921 r., Dz.U. 1921 nr 49, poz. 300.
- Umowa o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską z jednej a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony, podpisana w Rydze dnia 12 października 1920 roku, Dz.U. 1921 nr 28, poz. 161.

Opracowania

- BORZĘCKI, J. (2012), Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. Warszawa.
- DŁUGOŁĘCKI, P./SZCZEPANIK, K. (red.) (2014), Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej Polskiej: organizacja, polityka, ministrowie. Warszawa.
- DOMINICZAK, H. (19920), Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. Warszawa.
- KOWALSKI, Z. (1998), Granica Ryska. W: Wojciechowski, M. (red.), Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Toruń, 127-139.
- KUMANIECKI, J. (1985), Pokój polsko-radziecki 1921: geneza, rokowania, traktaty, komisje mieszane. Warszawa.
- MATERSKI, W. (2005), Na widencie: II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918-1943. Warszawa.
- NIEZBRZYCKI, J. (1930), Polesie: opis wojskowo-geograficzny i studium terenu. Warszawa.
- STAWECKI, P. Ratyfikacja umowy preliminaryjnej i traktatu ryskiego przez sejm ustawodawczy. W: Wojciechowski, M. (red.), Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Toruń, 112-122.
- WYSZCZELSKI, L. (2011), Wojna o polskie kresy 1918-1921: w walce o niepodległość i terytorium państwa: walki z czerwoną Rosją, Ukraińcami i Litwinami. Warszawa,
- ŻURAWSKI, A. (2011), Delimitacja granicy ustalonej Traktatem Ryskim. W: Przegląd Historyczno-Wojskowy. 12 (63/1), 23-42.